

Boekbesprekingen

Holsappel-Brons, Jorien (2010), *Ruimte voor Stille. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing*, (Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 10) Groningen/Tilburg: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed/Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, (Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen), pp. 450, ISBN 9789036744133, €27,50.

Tonnaer, Judith (2010), *Bomen voor het leven. Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatiënten* (Netherlands Studies in Ritual and Liturgy 11), Groningen/Tilburg: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed/Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, (Proefschrift Universiteit van Tilburg), pp. 323, ISBN 9789036745222, €21,50.

Sinds secretaris-generaal Dag Hammerskjöld in 1957 een meditatiekamer opende in het hoofdgebouw van de Verenigde Naties kennen we het fenomeen stiltecentra: plaatsen voor rust en bezinning die in principe open toegankelijk zijn. Onder regie van de topdiplomaat, en naar later bleek: mysticus, was een driehoekige lege ruimte ontworpen met daarin een blok ijzererts waarop een straal licht viel. Deze soberheid staat in contrast met de kleurige interieurs die deze dissertatie laat zien. Een kapel, een sauna, een galerie: de bijgevoegde foto's roepen associaties op met uiteenlopende plaatsen van afzondering. Deze bevinden zich in (min of meer) openbare ruimtes, zoals het Brabantse provinciehuis, en, veel vaker, in (zorg)instellingen. Ze worden uitputtend beschreven om de ontwikkelingen en omvormingen in het veld van religie en sacraliteit zichtbaar te maken. Het blijkt dat de centra uit drie historische bronnen voortkomen: kerkelijke initiatieven uit de jaren zeventig om present te zijn in het publieke domein, ter vervanging van kapellen in zorginstellingen in de jaren tachtig, en geïntroduceerd in onderwijsinstellingen en gevangenissen in de jaren negentig om tegemoet te komen aan de vraag, vooral van moslims, om gebedsruimtes. Onder dezelfde vlag gaan dus verschillende soorten lading schuil. De auteur onderscheidt vijf typen: het centrum als bakken in een wervelende omgeving, zoals het stiltecentrum op Hoog Catharijne, de multireligieuze tempel zoals die in het UMC in Utrecht, de ongevulde vrijplaats zoals in bedrijven en sommige onderwijsinstellingen, de spirituele cocon zoals in het Waterlandziekenhuis in Purmerend, en de gedenklek, zoals in Gorinchem, ingesteld naar aanleiding van een dodelijke schietpartij. Deze plaatsen en het gebruik ervan maken niet alleen transformaties van religie zichtbaar, maar ook hoe er een reconstructie gaande is van de verhouding tussen het religieuze en het seculiere. Het seculiere biedt ruimte aan ritueel vanuit een grondovertuiging dat alle religies gelijk zijn, of minstens in gelijke mate onder de vrijheid van godsdienst vallen. Het enige inhoudelijke criterium dat daarbij lijkt te komen is dat van authenticiteit. Deze verruiming gaat niet zonder slag of stoot: de beheerders van de centra, veelal geestelijk verzorgers, zien toe op wat er wel en niet is toegestaan en moeten daarbij bijvoorbeeld zien om te gaan met bezoekers

die hun conflicten uitvechten via het 'gedachtenboek', en met vertegenwoordigers van religieuze tradities, zoals de islam, die weinig ophebben met synthetiserende tendensen en een ruimte claimen conform de eigen particuliere identiteit. Hier botst een objectieve opvatting over sacraliteit vanuit een specifieke religie met een subjectieve opvatting die met esthetische middelen een individuele sacraliteitservaring mogelijk wil maken. Soms verliest de kunstenaar het dan van de imam, maar vaker komt er een vreedzame co-existentie tot stand.

Eveneens een plaats van stilte, maar dan in de open lucht is het stuk natuurgebied in de Flevopolder bij Dronten, dat gewijd is aan de nagedachtenis van dierbaren die aan kanker zijn overleden. In een verwante gevalsstudie wordt de geschiedenis en het functioneren van een ritueel beschreven dat sinds de start in 2000 jaarlijks bijna anderhalfduizend mensen trekt: de Bomen voor het leven-dag. Peter Derksen van de Stichting Nationale Boomfeestdag bedacht het, Staatsbosheer is eigenaar van de grond en stelde die ter beschikking aan het Koning Wilhelminafonds. De laatste zaterdag van november wordt een evenement gehouden met als hoofdelement het planten van een boom, ooit bedoeld als een eenmalige actie, maar voornemens om ermee te stoppen zijn totnogtoe niet uitgevoerd. Het aldus uitdijende bos haakt bij verschillende tradities aan: bomen die een persoon of gebeurtenis herdenken (oranjebomen), collectieve boomplantdagen, het aanleggen van bijzondere bossen (Bulderbos) en natuurbegraafplaatsen. Het proefschrift belicht uitgebreid het gedoe binnen de organisatie en het gemopper van sommige deelnemers die met lede ogen toezien hoe 'hun boompje' te midden van dit bos overwoekerd raakt. Voor hen functioneert het boompje vooral als een alternatief voor een graf. Deze persoonlijke invulling wordt gelegitimeerd in een nieuwe loot aan deze traditie: het KinderBomenBos, waar de (fruit)bomen op naam staan. In deze casus zien we dezelfde spanningen: tussen algemeen toegankelijke sacraliteit en specifieke religieuze vormen (mag het optredende koor een christelijk lied zingen?) en tussen het collectieve karakter en individuele wensen, hier: mogen er knuffels en naamplaatjes worden achtergelaten? De opkomst van nieuwe rituelen blijkt met oude kwesties van institutionalisering gepaard te gaan: vanuit individuele initiatieven ontstaan vaste patronen die enerzijds ruimte geven aan persoonlijke invullingen, maar deze ook beperken.

Beide publicaties zijn vruchten van het NWO-project *Holy Ground: Re-inventing ritual space in modern western culture* en etnografisch van opzet. Wat deze casussen ons in het algemeen leren over sacraliteit, ritueel en religie in het seculiere domein wordt in het eerste geval wel, in het tweede geval nauwelijks uitgewerkt. Wel wordt aangetoond dat een constructivistisch perspectief tot toegankelijke onderzoeksresultaten leidt. Interessant aan beide proefschriften is de strijd om de definitie van de ruimte tot een plaats voor ritueel. Dit gezichtspunt raakt aan bredere discussies over de verhouding tussen religie en spiritualiteit, orthodoxie en vrijzinnigheid, christenen en moslims, religieuzen en niet-religieuzen, en aan de vraag naar de maatschappelijke functie van rituelen: in hoeverre ontsnappen stiltecentra aan het regime van de instelling? In hoeverre ondersteunt

‘Bomen voor leven’ de ritualisering van de heroïsche ‘strijd tegen kanker’, een voorstelling van zaken waar het medisch regime, de farmaceutische en goede doelen-industrie wel bij varen? Het is aan anderen om dergelijke theoretische vragen aan dit zorgvuldig verzamelde materiaal te stellen. Zij die alles willen weten van de vreemde gebruiken der Nederlanders zullen er zo ook wel van smullen.

Kees de Groot
(Tilburg)

Taylor, Charles (2009), *Een seculiere tijd* (Nederlandse vertaling van *A Secular Age* (2007) door Marjolijn Stoltenkamp. Ingeleid door Ger Groot), Rotterdam: Lemniscaat, pp. 1146, ISBN 9789047701569, hardcover €59,95.

Waarom was het in onze westerse samenleving omstreeks 1500 vrijwel onmogelijk niet in God te geloven, terwijl velen van ons dat in 2000 niet alleen eenvoudig vinden, maar zelfs onvermijdelijk? De katholieke Canadese filosoof Charles Taylor (1931) laat in zijn nieuwste werk zien dat dit vooral te maken heeft met de lucht die we inademen. Onze tijd is het resultaat van een verandering in het begrijpen van de wereld waarin onze spirituele en morele strevingen onvermijdelijk naar God verwijzen naar een wereld waarin ze met een grote hoeveelheid verschillende bronnen in verband kunnen worden gebracht. En vaak met bronnen die God ontkennen, zoals het exclusief humanisme.

Maar we kunnen de vraag daarom ook omdraaien. Is het wel reëel om in onze tijd het geloof in God niet meer als een optie te zien? Want we hoeven niet eens zoveel terug in de tijd, en in deze tijd niet eens heel erg ver van huis, om te zien dat religie een vanzelfsprekende optie is. Is het dan mogelijk dat we ons nu en hier vergissen? En dit is wat Taylor doet in zijn boek: laten zien dat geloof nog steeds een optie is. Want in de loop van de tijd zijn we in het westen steeds immanenter gaan denken. En geloven is een durven uitbreken uit dat omsloten kader.

A Secular Age (2007) is het tweede deel van een tweeluik. Het eerste deel is *Sources of the Self* (1989), in het Nederlands in 2007 in een vertaling verschenen met als titel *Bronnen van het Zelf, de ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*. Daarin ontleedde Taylor ons ‘Zelf’ als een resultaat van drie bronnen. Ten eerste als het filosofische proces van verinnerlijking van het ‘Zelf’ via de lijn van Plato, Augustinus, Descartes naar Locke. Ten tweede als de bevestiging van het gewone leven via de lijn van Reformatie, Locke, Hutcheson, deïsme naar moderniteit. Ten derde als de verandering in de stem van de natuur via de lijn Verlichting, Romantiek naar de expressivistische wending. In de moderne tijd komen al deze bronnen herkenbaar in de discussie terug, zij het in subtielere varianten of zelfs in kritische reacties daarop.

In het laatste hoofdstuk van *Sources of the Self* kondigde Taylor al aan dat er nog een boek zou volgen. Achttien jaar later is het dan zover. De inmiddels emeritus hoogleraar